

**DE ISRAELITISCHE SCHOOL
IN GORREDIJK**

**C. Bosma
Gouda, 2020**

Inleiding

Moesten joden uit Zuid-Europa vluchten vanwege hun geloof, joden uit Oost-Europa kwamen begin 18^e eeuw naar Nederland op zoek naar een beter bestaan. Het waren over het algemeen arme handels- en ambachtslieden, die Jiddisch spraken, een mengelmoes van Duits en Hebreeuws. Zij stichtten hun eigen kerken en scholen en legden hun eigen begraafplaatsen aan. Vanaf 1796 hadden zij dezelfde rechten als burger gekregen als de overige Nederlanders.

In het joodse onderwijs ligt het accent op het leren van het Hebreeuws om vervolgens onderricht te krijgen in de Tenach (de wet, profeten, overige geschriften) en de Talmoed (het boek dat maatschappelijk en godsdienstig leven van de Joden regelt). De schoolgaande jeugd (lang niet allemaal) leert te discussiëren over teksten uit deze beide geschriften en dat gebeurt klassikaal. Van begin af aan werden initiatieven ontwikkeld om joden beter te laten integreren in de Nederlandse samenleving en dat moest via het onderwijs gebeuren. De grote boosdoener bij het integreren was het Jiddisch, dat bij Koninklijk Besluit van 10 mei 1817 verboden werd. Onderwijs moest voortaan gegeven worden in het Hebreeuws of in het Nederlands. Vervolgens moesten godsdienstonderwijzers net als andere leerkrachten gekwalificeerd zijn. En joodse kinderen moesten zoveel mogelijk naar de bestaande openbare scholen gaan voor maatschappelijk onderwijs. Lessen in de joodse godsdienst en cultuur konden naast dit openbaar onderwijs gegeven worden in de eigen synagoge c.q. godsdienstschool. Waar dat niet mogelijk was, zou het godsdienstig en maatschappelijk onderwijs in één school gecombineerd mogen worden. Joodse leerlingen afzonderen in aparte scholen zou een uitzondering op de regel moeten zijn. Maar in de praktijk gebeurde het precies andersom. Overal ontstonden joodse scholen of bleven ze bestaan en op die scholen werd zowel godsdienstig als maatschappelijk onderwijs gegeven. Hoewel de onderwijswet van 1806 leerstellig onderwijs verbood, bleven joodse scholen bestaan, omdat ze maar gering in aantal waren. Ze werden gedoogd! Bovendien, arme orthodox-joodse ouders stonden niet te trappelen hun kinderen naar de openbare school te sturen en rijke joodse ouders stuurden hun kinderen naar private scholen. En omgekeerd zagen openbare scholen de joodse kinderen als een bedreiging voor de algemeen christelijke identiteit.

Wel kwam er van overheidswege een aparte inspecteur voor het godsdienstig onderwijs op de joodse scholen, voor het maatschappelijk onderwijs gedeelte viel het net als de openbare scholen onder de rijksinspectie. Rabbijn Samuël Israël Mulder werd in 1837 geïnstalleerd als inspecteur van de Nederlands Israëlitische godsdienstscholen. Joodse scholen werden voortaan geregistreerd en kwamen onder toezicht van de Hoofdcommissie tot de Zaken der Israëlieten in Nederland. In elk ressort werd toezicht en bestuur op en over de school opgedragen aan een schoolcommissie, bijgestaan door een rabbijn-inspecteur.

Joodse godsdienstonderwijzers moesten vervolgens gekwalificeerd zijn in één van de drie rangen. Examens werden vanaf 1840 afgenomen door de “Algemeene Commissie van Examinatoren voor Israëlitische godsdienstonderwijzers”. In 1857 kwam er een nieuwe onderwijswet, die o.a. het stopzetten van de subsidiëring van religieuze scholen regelde. Joodse scholen werden nu onwettig, alleen particulier gesubsidieerde scholen niet. Het gevolg was dat bijna alle joodse kinderen naar de openbare school gingen voor maatschappelijk onderwijs en joodse scholen die uitsluitend godsdienstonderwijs gaven, mochten blijven bestaan. Dat extra onderwijs werd meestal gegeven op zondag en op één of meerdere dagen in de week na schooltijd van de openbare school. Schoolgelden werden of door de ouders zelf of door de joodse gemeenschap opgebracht. Over het algemeen waren joodse scholen “armenscholen”.

Het joodse onderwijs in Gorredijk tot 1895

Ca. 1800 kon in Gorredijk al een joodse gemeente gesticht worden vanwege gunstige economische omstandigheden in die regio (veel scheepvaart!). En in 1807 werd aan de Langewal een kleine synagoge ingewijd, gebouwd door aannemer Auke Jans voor f. 784,95. De joodse gemeenschap telde in 1809 al 70 zielen. De toch al kapitaalkrachtige gemeente kocht in 1816 een huis van Simon Zwart voor f 450 aan de noordkant van de synagoge en richtte dat in als woonhuis voor de voorzanger en leraar, als vergaderruimte en als school (uitgerust met lessenaars). In 1827 telde de godsdienstschool al 22 leerlingen. Eén van de eerste godsdienstonderwijzers was Gombert Mozes Stibbe (1781-1855), die in 1816 officieel benoemd werd tot voorzanger en schoolmeester. Gombert Mozes was in 1781 geboren in Zwolle, trouwde daar in 1807 met Saartje Marcus Rubens Polak (1790-1845). Na gewerkt te hebben in Gorredijk vertrok hij ca. 1821 naar Zutphen. Hij kon zijn positie verbeteren en trad op als voorzanger bij de inwijding van een nieuwe synagoge in Almelo. Op 30 december 1855 kwam hij in Zutphen te overlijden.

Na Stibbe kwam de ongehuwde Israël Juda Levison godsdienstonderwijs geven. Hij was in Hamburg geboren in 1793 en wanneer hij naar Gorredijk kwam, is niet bekend. Helaas is hij niet oud geworden. Hij stierf op 27 april 1832. Min of meer dezelfde tijd kwam Jacob Hartog Hes als voorzanger naar de Israëlitische gemeente Gorredijk. Hes en Levison hebben veel samengewerkt. Hes werd geboren in Obernkirchen-Hessen (Duitsland), trouwde in Embden met Froukje Meijer de Haas (1802-1863). Hier kreeg het echtpaar twee kinderen. In 1821 kwam het gezin naar Gorredijk, waar Jacob Hartog voorzanger werd. Tot zijn dood in 1834 bleef hij hier werkzaam.

De joodse gemeente in Gorredijk was ook een zangvereniging rijk. Een directeur die later beroemd geworden is in joods Nederland was Benedictus Davids Kalf, op 5 december 1824 in de gemeente Opsterland geboren. Een zangkwaliteit! In 1850 trad hij al op in de synagoge van Hoogeveen en vanaf

die tijd kreeg hij als voorzanger van de gemeente Gorredijk hoe langer hoe meer bekendheid. In 1852 trouwde hij in Amsterdam met Sara Aron Souget. Hier in Amsterdam werd hij beroemd om zijn zangkwaliteiten en stond te boek als de “Gerdieker”. In 1903 kwam hij te overlijden.

Ca. 1855 kreeg de joodse gemeente Gorredijk een nieuwe voorzanger en leraar, namelijk Salomon Abraham van Arend. Geboren in 1821 in Overschie, trouwde hij in mei 1857 in Den Haag met Petronella Weyl. Toen hij trouwde, was hij inmiddels al werkzaam in Gorredijk. Bij een inspectiebezoek van opperrabbijn B. Dusmus was deze bijzonder tevreden over de leerprestaties van onderwijzer Van Arend en spoorde hem aan op de ingeslagen weg verder te gaan. Dat gebeurde dan ook vele jaren, als één van de weinige leerkrachten in Gorredijk. De school groeide en bloeide; in 1869 telde de gemeenschap wel 186 personen. De school moest uitgebreid worden! Het kerkbestuur richtte eind 1853 een verzoek aan de Provinciale Staten van Friesland om subsidie om hiermee de lasten van de gemeenschap te verlichten. Medio 1854 kwam de uitslag, die teleurstellend was: afgewezen. Maar het kerkbestuur liet het er niet bij zitten en richtte toen een verzoek om rijkssubsidie van f. 500. Dit lukte wel en de aanbesteding kon plaatsvinden begin 1856 bij logementhouder F. van der Wal in Gorredijk. Op 22 mei al werd door de burgemeester van Opsterland, Jan Anne Lycklama à Nijeholt de eerste steen gelegd voor de nieuwe school in Gorredijk. In het voorjaar van 1873 vertrok Van Arend, hij promoveerde als onderwijzer aan de Israëlitische school van “meer gegoede klasse” in Zwolle. Dus ook een salarisverhoging!

De joodse gemeente kon al heel snel een piepjonge onderwijzer en voorzanger benoemen, namelijk de in 1855 geboren Amsterdammer Meijer Staal, een veelbelovend talent! Staal maakte veel indruk, niet alleen in de synagoge, maar ook op school. Opperrabbijn Dusmus, die de school in het najaar van 1873 inspecteerde, was bijzonder tevreden. Lang bleef Staal niet. In 1876 vertrok hij naar Steenwijk als godsdienstonderwijzer, waar hij drie jaar later de liefde vond in Eva de Leeuw. Opnieuw een vacature aan de school!

Medio 1882 kreeg de joodse gemeenschap in Gorredijk een voorzanger en leraar, die niet al te gemakkelijk in de omgang was, namelijk Izak de Haan, de vader van de latere schrijfster Carry van Bruggen en van de journalist en schrijver Jacob Israël de Haan, die in 1924 in Jeruzalem vermoord werd. Izak werd in Edam op 25 september 1839 geboren, werd koopman van beroep en trouwde in 1874 met de bijna 13 jaar jongere vrouw Betje Rubens (zijn tweede vrouw), die hem stimuleerde leraar te worden. In 1878 slaagde hij voor de laagste rang van godsdienstonderwijzer en kon daarmee aangesteld worden in gemeenten met niet meer dan 40 gezinnen. Zijn eerste gemeente werd Smilde. Hier kwam hij al gauw overhoop te liggen met het kerkbestuur. Er werd geërgerd aan zijn ziekelijke achterdocht en aan zijn voortdurend oppositioneel gedrag, hoewel hij voldoende kwaliteiten bezat. In Gorredijk bleek opnieuw

zijn eigenzinnigheid en koppigheid, die hij beslist niet onder stoelen of banken stak. Zomer 1884 kwam hij in conflict met het kerkbestuur, waarbij zelfs de politie er aan te pas kwam, dat hij niet langer in Gorredijk kon blijven. Om de ware toedracht van dit gebeuren kenbaar te maken zocht hij de publiciteit om uit de doeken te doen of hij ontslagen was of dat hij zelf ontslag had genomen. Een groot verschil dus! In de Provinciale Drentse en Asser Courant van 21 augustus 1884 doet De Haan uitvoerig verslag; hij is ontslagen! In 1885 vertrekt hij met vrouw en vele kinderen naar Zaandam.

Inmiddels was er al een veel rustiger persoon naar Gorredijk gekomen, namelijk Jacob Coltof, 30 jaar oud. Jacob was in 1855 geboren in Hoogezand, trouwde met Matje Zeckel en was eerst slager van beroep. Toen hij in 1885 naar Gorredijk kwam, was hij godsdienstonderwijzer en kreeg hier een jaarwedde van f. 700. Lang bleef hij niet, want in 1887 werd hij verbonden aan de Israëlitische gemeente van Den Helder. Gelukkig voor Gorredijk kon in augustus van dat jaar Fiktor van Rhijn uit Hardenberg benoemd worden. Hij viel in de smaak zowel bij gemeenteleden als bij de inspecteur van het godsdienstonderwijs opperrabbin L. Wagenaar. Van Rhijn bleef helaas ook niet lang; hij vertrok in maart 1890 naar Tilburg. Ook van korte duur, slechts twee jaar, was het optreden van David Krammer, die later furore maakte in Coevorden. En dat gold ook voor leraar S.M. Koekoek uit Hoogeveen, die in 1892 kwam en in 1895 alweer vertrok. In hem miste de gemeente een flinke en degelijke onderwijzer, die heel ijverig en getrouw zijn taak vervulde. Koekoek kon in Groningen hoofdonderwijzer worden van een op te richten Israëlitische Burgerschool. Een kans die hij met beide handen aangreep.

De periode van 1895 tot 1948

De Israëlitische gemeente Gorredijk kreeg in 1895 een voorzanger en leraar, die wel meer dan 20 jaar zou blijven, namelijk Mozes Abraham de Hes, geboren in Hoogeveen in 1864. Hier kreeg hij zijn basisopleiding tot onderwijzer bij rabbi Mozes Koekoek. Op 1 juli 1883 behaalde hij het examen godsdienstonderwijzer laagste rang aan het Nederlands Israëlitisch Seminarium te Amsterdam.

Vervolgens begon hij zijn werk in Doetinchem, daarna Smilde en Roermond om in 1895 naar Gorredijk te komen. Het werd een succes! Rabbijn-inspecteurs T. Leeuwenstein en S.A. Rudelsheim waren zeer tevreden over zijn lesgeven en over de leerprestaties van de schoolleerlingen. Ook in de gemeente was hij een gewaardeerd persoon. Op vergaderingen van zowel de mannen- als de vrouwenvereniging gaf hij interessante lezingen en aan gemeenteleden, die iets te vieren hadden, gaf hij acte de présence. Ook wist hij de schoolkinderen op hun feesten te boeien met leuke toespraakjes en maakte hierbij nogal eens gebruik van lichtbeelden. Op 10 augustus 1903 maakte De Hes een uitstapje met zijn leerlingen per tram naar Beetsterzwaag en Oldeterp, waar ze zich

vermaakten in de bossen en in de speeltuin. Hierbij werd hij geassisteerd door de dames A. Leefsma en G. Godschalk.

In 1905 werden er door toedoen van de opperrabbijn voor het eerst met succes "letterkundige voordrachten" gehouden in de joodse gemeente. Verder adviseerde Rudelsheim De Hes om uit te proberen een cursus herhalingsonderwijs. De leerstof zou dan beter beklifd kunnen worden en dat kon dan eventueel een springplank zijn voor vervolgonderwijs. In 1906 werden er al voorbereidingen getroffen voor het eeuwfeest van de synagoge in 1907. Timmerman en schilder gingen de synagoge onder handen nemen. Het feest werd gepland op 15, 16 en 17 maart. De eerste dag verliep heel officieel met allerlei toespraken, o.a. van de opperrabbijn Rudelsheim uit Leeuwarden in een bijzondere dienst in de synagoge. Op de tweede dag werd een groot kinderfeest georganiseerd met allerlei goocheltrucs. En op de derde dag een groot avondfeest met "stafmuziek uit Assen". Gemeentelid M.S. Leefsma kreeg van de opperrabbijn de "gowertitel" (een joodse eretitel). Telegrammen werden ontvangen, o.a. van het koningshuis, van de opperrabbijn Leeuwenstein uit Kopenhagen, van opperrabbijn Wagenaar uit Arnhem (opperrabbijnen die Gorredijk regelmatig bezocht hebben) en van verschillende joodse gemeenten in Nederland. Ook aanwezig waren B. & W. van Opsterland, politici, predikanten en belangstellenden uit Gorredijk en omstreken. De feestelijke gemeente ontving ook allerlei cadeaus, zoals thoramantels, een kunstig bewerkt voorhangsel, tapijten voor de heilige Arke, twee fraaie fauteuils en een voorzittershamer voor het kerkbestuur.

De joodse gemeente in Gorredijk richtte ook een afdeling van de Alliance Israélite Universelle op. Deze stichting in 1860 te Parijs opgericht had tot doel bedreigde joden, waar ook ter wereld hulp te bieden en ook werd geprobeerd hun juridische en sociale positie te verbeteren. Met regelmaat werden vergaderingen gehouden en soms (in 1907) werd een geldsom gedoneerd aan vervolgde geloofsgenoten in Roemenië en Rusland. Maar lang niet altijd werden de vergaderingen trouw bezocht. Vermoedelijk had dat ook te maken met het aantal leden in Gorredijk; in 1910 telde de joodse gemeente 137 zielen. In zomer 1912 werd officieel afscheid genomen van het oude schoollokaal en het nieuwe feestelijk ingewijd. Het oude lokaal werd bij de woning van de onderwijzer gevoegd en het nieuwe was nu gevestigd in een bovenzaal van het gebouw. Voor beide partijen een verbetering!

Echter door allerlei omstandigheden, zeker ook economische, daalde het aantal joodse bewoners in Gorredijk. In 1916 werd het kerkbestuur ingekrompen tot drie leden. Financieel kwam de gemeente ook in zwaar weer. In 1918 nam opperrabbijn Rudelsheim de heer S. Joles mee, lid van de Centrale Commissie Friesland om de financiële toestand van de gemeente door te lichten. En eind 1919 vertrok godsdienstonderwijzer De Hes naar Vlissingen. Toen hij 70 jaar werd, kreeg hij de onderscheiding van ridder in de orde van Oranje-Nassau. In

1942 verhuisde hij naar Amsterdam, dat hem noodlottig werd. Hij stierf op 5 oktober 1942 te Auschwitz.

Het onderwijs aan de leerlingen in Gorredijk werd voortaan tijdelijk gedaan door Alexander Rubens uit Leeuwarden. Hij bleef dat doen tot zomer 1924. Toen werd het overgenomen door de heer C. Heymans uit Sneek, die daar al vanaf 1899 godsdienstleraar was. Door ouderdom en vertrek werd de gemeenschap steeds kleiner. Op hoogtijdagen werden nog diensten gehouden in de synagoge met hulp van buitenaf. Eind 1930 kwam in een vergadering van het ressort Friesland een conflict ter sprake, dat veel hoofdbrekens kostte. Al jaar en dag behoorde de kleine joodse gemeente in Drachten tot die van Gorredijk. Maar in Drachten was het aantal schoolkinderen dat godsdienstonderwijs wilde volgen veel meer dan in Gorredijk en de ouders van Drachten vonden dat de ouders uit Gorredijk hun kinderen maar naar Drachten moesten sturen. Maar dit werd geweigerd door de gemeente Gorredijk. Het dagelijks bestuur van het ressort Friesland onderzocht de zaak. Het bleek dat er in Gorredijk nog maar twee gezinnen woonachtig waren tegenover Drachten met 6 á 7 gezinnen. Het kwam tot een patstelling en het onderwijs kwam stil te liggen. Geprobeerd werd de kwestie bespreekbaar te maken, maar Gorredijk was niet te vermurwen en liet niets van zich horen. Geopperd werd Gorredijk te dwingen of anders de joodse gemeente op te heffen. Opperrabbijn en dagelijks bestuur wilden wel hun medewerking verlenen om de zaak op te lossen. Gedacht werd aan een lokaal van een openbare school in de regio en een onderwijzer uit Leeuwarden zou bereid zijn godsdienstonderwijs te geven. Financieel zou het ressort f. 150 willen betalen, mits Gorredijk f. 75 zou bijdragen. Gehoopt werd op een spoedige oplossing!

In 1937 werd de laatste dienst in de synagoge in Gorredijk gehouden. Ook het onderwijs in Gorredijk was in een slop geraakt. De joodse gemeente werd met uitsterven bedreigd. Een vernietigende klap werd toegediend in de Tweede Wereldoorlog, toen ca. elf joden afgevoerd werden naar de concentratiekampen. Slechts enkelen overleefden de oorlog. Toen zij terugkwamen in Gorredijk, ontdekten ze dat de acht wetsrollen in de synagoge nog aanwezig waren. Niemand was tijdens de oorlog in de synagoge geweest, alleen enkele joodse Canadezen. In 1948 werd de toen al bouwvallige synagoge overgenomen door de gemeente Opsterland in ruil voor een altijd durend onderhoud van het joodse kerkhof in KorteZwaag en werd de joodse gemeente in Gorredijk opgeheven en gevoegd bij die van Leeuwarden. In 1953 werd de synagoge gesloopt. Een maquette op 4 mei 1956 op het postkantoor onthuld, doet herinneren aan het bestaan van de eens zo bloeiende gemeenschap in dit dorp. En laten we verder de geschiedenis ervan levendig houden. Om nooit meer te vergeten!

Geraadpleegde literatuur

1. Column van Leo Frijda over Izak de Haan. In: Crescas, 23 april 2010
2. Kranten:
 - * Algemeen Handelsblad: 11-6-1852; 2-6-1856
 - * Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland: 4-11-1887; 12-10-1888; 1890-1914; 5-2-1915; 1-12-1916; 1-3-1918; 27-7-1923; 27-6-1924; 4-12-1930; 3-7-1931; 9-2-1934; 26-3-1936
 - * Drentsche Courant: 19-4-1850
 - * Fries Dagblad: 15-2-1934; 24-9-1948; 9-10-1948
 - * Friese Koerier: 19-10-1953; 4-5-1956
 - * De Heerenveensche Koerier: 21-8-1948
 - * Leeuwarder Courant: 31-1-1851; 11-11-1853; juli 1854; nov. 1854; 17-8-1855; 25-1-1856; 3-6-1856; 3-2-1874; 18-3-1907; 7-11-1949; 7-10-1953; 5-5-1956; 21-7-1987
 - * Nieuw Israëlitisch Weekblad: 22-5-1885; 4-6-1886; 14-6-1867; 23-9-1870; 23-5-1873; 29-8-1873; 28-11-1873; 27-2-1874; 1895-1912; 25-12-1914; 29-1-1915; 10-5-1918; 2-1-1920; 22-7-1921; 28-10-1921; 13-10-1922; 23-12-1927; 18-10-1929; 3-7-1931; 8-1-1932; 18-11-1949; 15-5-1953; 25-2-1955; 11-5-1956; 24-12-1956; 4-9-1981
 - * Nieuwsblad van Friesland: aug. 1906; mrt. 1907; 30-11-1934; 7-10-1938
 - * Nieuwsblad van het noorden: 7-3-1907; 20-3-1907; 25-4-1985
 - * Oprechte Haarlemsche Courant: 6-3-1834
 - * Overijsselsche Courant: 14-9-1821
 - * Provinciale Drentse en Asser Courant: 7-8-1852; 14-3-1863; 25-1-1876; 23-3-1882; 22-6-1882; 21-8-1884; 15-9-1885; 5-3-1886; 16-6-1888; 8-1-1892; 18-3-1907
 - * Provinciale Overijsselse en Zwolse Courant: 8-2-1876
 - * Het vaderland: 23-2-1886; 3-8-1887; 16-02-1907
3. Rietveld-van Wingerden, M., De teloorgang van de joodse scholen in het midden van de 19^e eeuw. In: Periodiek van de Vereniging Vrienden van het Nationaal Onderwijsmuseum, 1999, nr.3
4. Rietveld-van Wingerden, M., Van segregatie tot integratie Joods onderwijs in Nederland (1800-1940). In: Jaarboek voor de geschiedenis van opvoeding en onderwijs, Assen, 2005
5. Websites:
 - * Bevolkingsregisters leerkrachten joodse school Gorredijk
 - * Ieke de Vries, De Joodse geschiedenis van Gorredijk
 - * Joods Cultureel Kwartier, Gorredijk
 - * Joods monument
 - * Joodse Genealogie, Gorredijk
 - * Wikipedia synagoge Gorredijk

